

NOMS I MALNOMS GENTILICIS DEL BAIX EBRE I DEL MONTSIÀ

Albert Aragonés Salvat

Abans de començar, per tal de centrar el tema que tractaré aquí, voldria fer unes precisions sobre la terminologia del títol de la ponència.

El mot *gentilici*, segons el DIEC, pot ser un adjectiu o un substantiu. Com a adjectiu pot indicar la relació o pertinença a un poble, família o nissaga i pot, també, denotar la nació d'una persona o la pàtria (és a dir, la terra on hom ha nascut; el país al qual hom pertany com a ciutadà). Per extensió, també pot ser un substantiu, és a dir, un *nom gentilici*.

Aquí em centraré en els noms gentilicis que indiquen només la pertinença a algun dels pobles del Baix Ebre i del Montsià i en allò que anomeno *malnoms gentilicis*, és a dir, sobrenoms pejoratius, presos d'algun defecte, vici, etc., però aplicats també només als habitants d'estos pobles.

Per definició, com hem vist abans, els gentilicis són adjectius que tenen diferents funcions (*Cinta és tortosina, un escriptor ampostí*, etc.), van sempre darrere un nom i són intercanviables per la perífrasi *de tal poble* (*de Tortosa, d'Amposta*, etc.). En una frase com *És català català*, però, en què el gentilici apareix geminat, observem que el segon passa a significar 'autèntic'. Familiarment, alguns són usats com a adjectius pejoratius, com és el cas de *gitano* 'lladre' o del localisme *bèmio* o *bèmbio*, que és una deformació de *bohemi*.

També poden formar part de locucions en què hi ha un nom i un adjectiu, com ara *clau anglesa* o *meló de moro*. D'aquí podem posar els exemples de la *jota tortosina*, *dret tortosí* (GEC), *vent ampollenc* o de l'exclamació *Aigua aldeana, que la terra s'aflama!* o ... *que la terra la demana!*, dita pels tortosins en els romiatges a l'ermita de l'Aldea (Casanova 1996: 23, ap. Vergés I 86; Bayerri I 65; Vallès-Vallès 208).

Habilitats com a substantius, els gentilicis poden designar tant noms comuns (de coses) o col·lectius (de persones) com abstractes (de llengües i dialectes).

Com a noms comuns trobem alguns noms gentilicis -usats generalment per poblacions llunyanes- referits a coses que provenen d'alguna localitat d'estes comarques. En concret, hi ha tres noms de vents (*ampostí*, *canareu*, *tortosà*), el nom d'una biga de fusta especial (*tortosí*), un tipus d'oliva (*tortosina*) i el nom popular que es va donar a una mala herba anomenada *matacaveros* 'trencadalles'. Si bé no és ben bé el mateix -ja que es tracta d'un cas d'antonomàsia-, val la pena recordar que a Sant Jaume alguns anomenaven *un got de Galera* o, simplement, *un galera*, a un got d'aiguardent elaborat en esta població (Casanova 1997: 28).

Els noms gentilicis també són molt usats en les denominacions de llengües i dialectes, tant en la terminologia especialitzada com en la llengua col·loquial.

En estes comarques, col·loquialment se fan servir diversos noms gentilicis per a referir-se a la parla local. Gràcies a la informació que donen els atles lingüístics sabem que al costat de *català* (a Ulldecona, ALC; l'Ametlla de Mar, ALPI, Alvar; Amposta, ALPI) s'han usat les denominacions *paülsenc*, *doverenc*, *ampostí*, *canareu* i *tortosí* (a Tortosa, Amposta, Roquetes, Santa Bàrbara i Freginals), però també n'hem sentit d'altres com *rapitenc* i *cavero*.

Hi ha casos, també, en què els parlants expressen sentiments de mestissatge lingüístic com el d'un informant de Sant Jaume que va dir que parlava *barrejat de català i valencià* (Gimeno 1982) o com el d'un altre de la Ràpita que l'anomenà *català xapurrat* (Alvar), idea que ja hem trobat en descripcions d'historiadors locals de finals del segle passat, com ara Fernández (1867: 239), i de principis d'este, com per exemple Miralles quan descriu el *dialecto* de la Sénia, Ulldecona, Tortosa o Masdenverge.

Més enllà de la identificació o no amb el català o el valencià, cal recordar que en estes comarques també és habitual donar el nom de *català* al dialecte central o als seus parlants (Miravall 1969: 216; Beltran 1991: 3; Casanova 1996: 137), al costat de *barceloní* (Massip 1997: 370).

En la llengua col·loquial tenim, doncs, un gentilici (*català*) amb el qual no hi ha una identificació generalitzada, tenim expressions d'exclusió i imprecisió alhora (*ni català ni valencià*) i tenim gentilicis que denoten una consciència més clara del fet diferencial (*tortosí*, *ampostí*, etc.): un fet semblant al que trobem en comarques com el Baix Maestrat (Adell).

En la terminologia dels filòlegs catalans actuals, però, el terme *tortosí* és usat per a

anomenar una varietat geogràfica del català que va més enllà del municipi de Tortosa (amb més o menys extensió, segons uns i altres) i que s'ha definit de diferents maneres: com un subdialecte, com un dialecte de transició o com un dialecte autònom (Veny 1985: 38; Gimeno 1986); discussions totes elles que recorden la polèmica entre romanistes sobre la filiació iberoromànica o gal·loromànica de la llengua catalana. No ha faltat tampoc qui ha assegurat que el tortosí és una llengua (!) diferent de la catalana i la valenciana (Vergés I 32 nota).

Tot i que alguns dialectòlegs catalans defensen esta etiqueta per qüestions pràctiques, la manca d'identificació de gairebé tots els parlants del dialecte amb esta denominació fa que proliferen perífrasis com ara *de Tortosa, del Baix Ebre i del Montsià, del darrer tram de l'Ebre, de les Terres de l'Ebre o de les comarques del nord de Castelló*, etc., que eviten el nom de *tortosí*. Esta gran varietat de noms recorda la també existent en una altra zona fronterera molt propera anomenada Franja d'Aragó, Franja de Ponent, l'Aragó català, etc.

El més corrent, però, és trobar gentilicis com a noms d'habitants d'un país, regió o població. Com veurem més avall, hi ha gentilicis almenys per a cada un dels municipis d'estes comarques.

A més, els gentilicis poden formar tota una família de paraules al seu voltant amb l'ajut de diversos prefixos i sufixos. Així, per exemple, del mot *català* tenim noms com *catalanada, catalanitat, catalanisme* (i *anticatalanisme*), *catalanofilia, catalanofòbia, catalanística, catalanització*; adjectius com *catalanesc, catalanista, catalanòfil* (o el despectiu *catalino*); verbs com *catalanejar, catalanitzar*, i compostos com *catalanoparlant*, etc. Els únics derivats de gentilicis d'estes comarques que conec són *tortosinada* i *caverada* (i referits a una expressió o acció pròpia dels habitants d'estes poblacions); els parasintètics *atortosinat, -ada* (usat per Tomàs Bellpuig en els *Goigs en honor de la Mare-de-Déu de la Cinta*, 1932) i *atortosinar-se* (Bayerrí I 163), d'altres com *tortosinitat* i *tortosinista* i un *isme* que ha fet córrer molta tinta: el tortosinisme.

Justament un dels referents del tortosinisme és l'adagi popular que diu *Tortosins, ni catalans ni valencians*, que té altres variants com *Tortosins: ni valencians, ni aragonesos, ni catalans*, etc., i que, segons els testimonis que tenim, sembla que almenys durant el segle XIX era molt usat pels tortosins parlant amb forasters (o quan n'eren fora) i que era conegut arreu.

Els comentaris que han dedicat a este adagi els historiadors locals són molt nombrosos: Ramon O'Callaghan (1886: 118-122), Enric Bayerrí (IV 318-319) i Joan Moreira (1936: 634-5) li donen una explicació històrica; el prevere Fernando

Miralles Meseguer (1902: 96) li dóna una explicació lingüística i Ramon Vergés Paulí (1909: 115) n'afeg de psicològiques; d'altres, com Mestre i Noé (1931: 8), J.B. Manyà (1919: 28-29) i José Matamoros (1932: 43 nota), en canvi, en subratllen la consciència del fet diferencial latent, però s'esforcen a desmentir la voluntat de desvinculació de Catalunya que va molt lligada al fantasma del barcelonisme (Mestre 1914: 89-89; Bladé).

Una altra cosa és l'actitud o militància anomenada *antitortosina* (Ribas 39), protagonitzada sobretot pels pobles del Delta segregats recentment del municipi de Tortosa i que respon a la manca d'atenció que tenia la ciutat cap als seus agregats.

Anem ara a centrar-nos en els noms i malnoms gentilicis dels habitants d'estes comarques.

És un fet normal que els habitants d'un poble no tinguen assignat un nom específic: són molts els pobles -i més encara els barris- que no en tenen o que no el necessiten, ja que sempre es pot recórrer a la perífrasi *de tal poble* (per ex., los/les de Jesús i Maria, de Campredó, del Poblet o de la Guinea 'Poblenou', de Corea, etc.).

En el nostre cas, tots els municipis d'estes comarques tenen el seu nom gentilici, si bé no són coneguts i usats per tothom. També en tenen poblacions menors agregades com és el cas dels Reguers, l'Oriola, les Ventalles, els Muntells, les Cases d'Alcanar, etc. I també hi ha gentilicis per a determinats barris, com ara Remolins, o per a les diferents ravalles de Tortosa i Roquetes que són designats amb el paragentilici *ravaleros*.

Hi ha una altra classe de gentilicis que tenen abast comarcal o regional, i també nacional, és clar. Aquí hi ha els paragentilicis *riberenc*, referit a la Ribera (que és el nom popular que es dóna a la comarca actual de la Ribera d'Ebre i també al delta de l'Ebre), *montsianenc*, referit a la comarca del Montsià, i *terraltenc*, corresponent a la Terra Alta; mentre que del Baix Ebre no se n'ha format cap.

Dins d'un mateix municipi també hi pot haver gentilicis específics de determinats sectors socials o ideològics que no són ben bé geogràfics. Al segle XIX, sembla que els menestrals i els pagesos de Tortosa es motejaven amb el nom de *picaïtos* i *moros* respectivament. En els anys trenta, a Paüls hi havia *sequillos* o *abadeijos*, segons si eren rics o pobres, de dretes o d'esquerres. Un exemple més modern és el de Deltebre, en què, a partir de la segregació del municipi (1974), els habitants de la Cava que no volen ser de Deltebre han titllat de *baldaneros* els partidaris de la unió del municipi perquè en les festes de la segregació es feia una baldanada

popular; i per contra, estos anomenen *muscleros* els del poble de la Cava perquè hi feien una musclada. Menys conegut, potser, és el cas de Camarles, en què a partir dels anys setanta s'anomenaven entre ells *tovots* i *maumaus* (o *gats*). També n'hi ha d'altres, és clar, formats a partir dels noms propis dels polítics com el cas dels *marcel·lineros*, *gonzalistes*, *bauistes*, etc., però ara no vénen al cas.

L'antiguitat dels noms gentilicis és difícil de precisar. Si bé és raonable pensar que els gentilicis poden ser tan antics com els noms de les poblacions o del territori (*ilercaons* o *ilercavons*), també hem de suposar que estos poden canviar amb el temps, tal com ha passat amb l'actual *barceloní* (antigament, *barcelonès*) o tal com sembla que està passant amb *ulldeconí* (ara, *ulldeconenc*). Els malnoms actuals, en canvi, segurament són tots molt més moderns (com en el cas de Deltebre que hem vist abans), però segur que també n'hi ha hagut que avui ja han desaparegut, com els que ampostins i tortosins s'intercanviaven al segle passat (*mataflores* i *ucatos*, respectivament).

Les principals fonts de consulta on podem trobar algun d'estos noms i malnoms gentilicis són els diccionaris generals, enciclopèdics i etimològics, i també els atles lingüístics, que ja hem aprofitat abans. Els primers (com ara el DGLC, DLC, DV, DIEC, etc.), normalment només donen els gentilicis de les poblacions més importants. Les enciclopèdies ne donen més, però no són mai exhaustives. En canvi, són molt més útils l'*Alcover-Moll* (al qual s'ha dedicat un carrer a Tortosa) i l'*Onomasticon* de Coromines -on podem trobar també malnoms, alguns dels quals només són usats pels pobles veïns-, però més encara els atles lingüístics (com ara l'ALC, l'ALPI, l'ALDC) i d'altres estudis geolingüístics (com ara els de Gimeno 1982 i l'inèdit de Buj), ja que hi trobem la pronúncia del nom de les poblacions enquestades, la del nom dels habitants i la del nom de la parla local.

També hi ha -quan n'hi ha, és clar- vocabularis específics de gentilicis, que en l'àmbit dels Països Catalans ja són dos: el de Soler (1979) i el més recent de Bover (1996) que, al meu parer, incorre en algunes ultracorreccions. Però allà on trobem més informació sobre els malnoms és en la geografia folklòrica, així com en les comptades recerques específiques de gentilicis (Casacuberta-Coromines (1920), Sanchis 1982, Lleixà), que ens permeten saber no només els noms gentilicis que els habitants d'un poble es donen a ells mateixos (endògens) sinó també els noms i malnoms que fan servir els pobles veïns (exògens).

A la pràctica, els trobem molt sovint en la nominació d'entitats de tota mena, sobretot d'associacions culturals (Grup d'Artistes Planers, etc.), musicals (Orfeó Tortosí, la Lira Ampostina, etc.) i esportives (UE Rapitenca, CD Casencs, etc.); cooperatives (Arrossera Aldeana del Baix Ebre), i també de publicacions

periòdiques (*El Dertosense, Informatiu Jesusenc*, etc.), algunes de les quals encara conserven la denominació castellana original (Lira Roquetense). Els trobem també en cognoms (com és el meu cas), en sobrenoms (recordem el nom de l'escriptor àrab Abu Bakr al-Turtusí (Tortosa, 1059-1126), en malnoms de casa o de persona (lo Ventallenc: AB, a Ulldecona) i també en la toponímia, si bé molt més limitadament: el camí dels Caveros (Moreira 176), la caseta del Bitemero (Mapa BE, a Camarles), el barranc dels Paülencs (Mapa BE, a Aldover), el barranc del Planenc (AB, a Ulldecona), el racó dels Canareus (AB, a la Ràpita), etc., i d'altres d'exògens com el barranc dels Mallorquins (Moreira 173), el pla dels Catalans (Mapa BE, a l'Aldea), els Bascos (Deltebre), etc. A més a més, són usats sovint en els registres periodístics, especialment quan se vol remarcar la procedència dels protagonistes d'una notícia.

En el llenguatge col·loquial, però, és on trobarem gairebé tots els malnoms gentilicis, bé en la conversa quotidiana, o bé en allò que s'anomena *geografia folklòrica*, en la qual el malnom que s'aplica als naturals d'una localitat determinada se considera el tòpic més elemental. Generalment, el malnom s'expressa en una paraula sola, però n'hi ha que els trobem en diferents fórmules que combinen el nom de lloc i el malnom (*A Paüls, cebollosos; A la Galera, sapets (o serps); A Ulldecona els falducs; Ulldecona... roba-custòdies i favuts*, etc.) o combinen el gentilici i el malnom (*Caveros, congos (o orugues o ximanos); Rapitencs, danxa; Muntellers, russos; Seniencs, mascarats; Tortosins... mataflares*, etc.).

També trobem gentilicis en locucions tòpiques motivades només per la força de la rima del mot pejoratiu com ara *Roquetero, panxa buida i embustero* (Castellà-Maigí 152; Llassat 181: Tortosa, Lleixà 86: Mas de Barberans); *Caveros, panxuts i feos* (Lleixà 82: Sant Jaume); *Camarlencs, gossos i calents* (Pallarés 19) o *Camarlenc, bord i calent* (Castellà-Maigí 152) o *Camarlenques, llordes i calentes* (ZA: la Cava); *Rapitenques, putes i calentes* (TM: la Ràpita); *Canareu? Pela'n deu!* (Sancho 52: Ulldecona); *Tortosí, morro fi* (Bayerrí IV 334); *Tortosí, malparlador fi* (Bayerrí III 42: catalans de la banda de Barcelona); *Tortosí, ric i fi* (Barceló 269), i d'altres com *Tortosins i aubercocs porquins, molts però roïns* (Lleixà 86: Mas de Barberans, 92: Ulldecona) o *Jesusenc set cervells, sis de podrits i un d'aigualit* (Castellà-Maigí 152)), etc.

Hi ha unes altres locucions com *Tortosina, puta fina* (Bayerrí IV 542; Llassat 181: Roquetes; Barceló 281; Lleixà 86) o *Tortosines, putes fines* (Lleixà 84: Sant Jaume, 92: Ulldecona), i *Tortosí, lladre i fi* (Lleixà 86: Mas de Barberans) o *Tortosins, lladres fins* (Lleixà 84: Sant Jaume, 92: Ulldecona), que s'apliquen a diverses localitats de la comarca i de tota la geografia peninsular: *Xertolina, puta fina* (Bayerrí IV 541), *Ampostina, puta fina* (Lleixà 84: Sant Jaume), fora d'aquí també

les de d'Almassora, Castellfort, les Coves de Vinromà, Segorbe (Serra 102); Torrelblanca (Serra 102: Alcalà de Xivert); Cervera, Mallorca, Segorbe (Amades 1951: 1211, 1223, 1231); o *Ampostí, lladre i fi* (Castellà-Maigí 152; Lleixà 84: Sant Jaume), fora d'aquí també els d'Almassora (Serra 78-9: Almassora); Badalona, Corbins, Calders o Caldes (?), Mallorca (Amades 1951: 1208, 1209, 1211, 1223); Alacant i Tremp (Farnés I 345) o de Villasandino (Vergara 20: *Ladrón fino*); fet que demostra que no són res més que tòpics.

Hi ha també un curiós un joc de paraules -un *calembour*, per ser més precis- que és formulat en forma d'endevinalla, o d'acudit, que diu: *¿Quina és la xica de la comarca que té dos noms de peix al seu nom?* Solució: *la rapitenca* (Lleixà 89: Mas de Barberans); *Un rap i una tenca, una rapitenca* (Lleixà 83: Sant Jaume); contestat amb una pregunta semblant, si és dit per un tortosí: *I quin xic de la comarca té dos noms d'animals al seu nom?* Solució: *un tord-tocino* (MI: la Ràpita).

Hi ha també refranys i adagis, d'entre els quals només vull destacar el que diu *Tortosí, primer morir que atrair* (Moreira 167; Bayerri IV 335) o *...primer mort que trair* (Amades 1935: 80, 1951: 1220), que té altres versions com *Tortosí, primer morir que fugir* (Moreira 167: fugí; Bayerri IV 335) o *...primer mort que fugir* (Amades 1935: 80, 1951: 1220; Conca 206); *...primer matar que morir* (Moreira 167; Amades 1935: 80, 1951: 1220; Bayerri IV 335: va dir-se molt durant les guerres civils del segle XIX) o *...primer rebentar que morir* (Pastor 1909 59; Bayerri IV 324 (ap. Pastor); Bayerri IV 324, 337), que són contestats per altres com *Tortosí, et pot trair* (Pallarés 18).

En les cançons populars també trobem abundant material que permet documentar sobretot malnoms, encara que sovint apareixen barrejats amb altres adjectius motivats simplement per les exigències de la rima. Justament, la mostra més antiga que tenim de malnoms de diferents localitats catalanes és una cançó llarga atribuïda al rei Pere III, on els tortosins són titllats de *trinxagats* (o *trincagats*) i l'ampostí és tractat de *llépol*.

Les cançons que més informació aporten són les de quatre versos que enumeren els gentilicis o malnoms de tres o quatre poblacions i que solen començar amb la fórmula *A tal poble són...*:

*A la Cala són caleros
i a la Ràpita són bords,
a Vinaròs són borregos
i a Penyíscola, sinyors.*

*A la Cava són burlons,
i als Hortets són garroners,
i a la partida de Dalt
garruts, celluts i embusteros.*

*A Godall són assessinos,
a la Galera xarrires,
Santa Bàrbara, llanuts,
i a Masdenverge, rampaires.*

*A Sant Jaume són garruts,
i a la Cava, garroners;
i a la partida d'Algarruts,
morruts i embusteros.*

*A Ulldecona els falducs,
a Alcanar la fava clara,
a la Sénia els mascarats
i a Rossell la gitanada.*

*A la Cava són caveros.
a l'atra banda panxuts,
i a la Partida de Dalt
tots són feos i morruts.*

*A Tivenys ne són raboses,
a Aldover són alocats,
a Xerta són embusteros
que mai diuen veritat.*

*Les Cucales són d'Amposta,
Mataflares de Tortosa,
les xiques de Masdenverge
tenen lo pèl de rabosa.*

L'origen d'estos malnoms el podem saber gràcies a l'etimologia popular i a les explicacions d'algunes rondalles. Normalment s'expliquen fets episòdics, com la rondalla que justifica l'adagi *Tortosins, ni catalans ni valencians* (Amades 1982: 1184-5: contada per Pere Mulet, de Tortosa, 1935), o com en el cas de *los del globo* (de Masdenverge) i de *russos* (dels Muntells), que en alguns casos són resultat de tradicionals rivalitats, com en el cas de *robacustòdies* (d'Ulldecona) o *canalla* (de Paüls), però n'hi ha també que s'esforcen a explicar només en el significat del mot, com ara *orugues* (de la Cava) o els polèmics *falduts* o *favuts* (d'Ulldecona).

El procediment més habitual de creació dels malnoms, que solen ser masculins i s'usen generalment en plural, és l'habilitació, és a dir, l'ampliació del significat d'una paraula ja existent.

Si assagem una classificació dels malnoms gentilicis dels pobles d'estes comarques, comprovarem que és molt semblant a la que se sol fer dels malnoms gentilicis de nissages i famílies: a) comparacions amb animals (*gats, goril·les, orugues,*